

Слободан Г. Марковић

Институт за европске студије, Београд

ЕКСТРЕМИЗАМ У СРПСКОЈ ПОЛИТИЧКОЈ ТРАДИЦИЈИ

Резиме: У раду је дат историјски преглед најрадикалнијег облика политичког екстремизма у Србији – политичког убиства. Уочена су три јасно одвојена раздобља. У првом (током XIX века) извор политичког екстремизма је, по правилу, био владар. У раздобљу између двају светских ратова међуетничка напетост је постала главни извор политичког екстремизма. Коначно, у десетлећима после Другог светског рата политички екстремизам се ослањао на тоталитарну комунистичку идеологију. У раду су посебно обрађене главне епизоде политичког екстремизма у Србији као што су: плахост војда Карађорђа, политичка убиства кнеза Милоша, Тимочка буна, народни одисај, Мајски преврат, Сарајевски атентат, убиство посланика Хрватске сељачке странке, и црвени терор од 1944. надаље.

Кључне речи: екстремизам, Србија, политичко убиство, црвени терор

Политички екстремизам је, у новијој српској политичкој историји, прошао кроз три раздобља која су била обележена различитим облицима прогона и различитом моћи државног апарата. У првом раздобљу, које траје од Првог српског устанка до Првог светског рата, носилац екстремизма био је, по правилу, владар. Србија је током деветнаестог века пролазила кроз низ ауторитарних поредака, и једино је у раздобљу од 1889. до 1893. прошла кроз искуство демократског поретка. Владари Србије показали су се као особе с деспотским склоностима које нису трпеле противљења својој вољи. Они су били спремни да се сурово обрачунају са сваким ко им је ограничавао власт.

Под политичким екстремизмом, у овом чланку, подразумевам тежњу да се са политичким противницима обрачун врши средствима силе. Нећу се бавити политичким екстремизмом током двају светских ратова, јер би то захтевало посебну студију која превазилази оквире овог рада.

Екстремизам у Кнежевини и Краљевини Србији

Вођа Првог српског устанка Ђорђе Петровић Карађорђе (1762-1817), дао је веома лош пример потоњим владарима Србије.

Био је склон да за најмање преступе осуди кривце на смртну казну. У нападима јарости није имао мере. Као његове жртве пали су и његов отац Петар (Петроније, † 1785. или 1786) и његов брат Маринко († јуни 1806) кога је лично обесио због оптужби да је силовао једну девојку. За оцеубиство Карађорђе би могао да се оправда јер је очево одбијање да побегне у Аустрију могло да доведе у питање тридесет других живота. Када је у питању убиство брата савременицима је оно изгледало као принципијелан чин, али са дистанце је тешко прихватити такво тумачење. Плахост и јарост су често обузимали вожда сужавајући му могућност рационалног поступања. Како је приметио вождов биограф Радош Љушић: “Вожда је на махове обузимао неки чуан гнев и бес. У тим периодима... као 1806. и 1808. године, од његове руке страдали су многи Срби, па тако и његов брат. Он се у тим тренуцима није могао контролисати, а у његовој близини није било особе која би га могла укротити, обуздати или посаветовати. Тад би све обузимао страх...”¹ Већ 1804, Карађорђе је лично “вешао на кућном прагу издајнице и колебљивце, а онима које не би затекао палио је куће.”² За Карађорђа се сматра да је у јарости убио преко 125 људи.³

Вођа Другог српског устанка Милош Обреновић (1780-1860), био је мање склон широкој примени најтеже казне, али је био немилосрдан према свакоме за кога је сматрао да угрожава његову власт. У поступку консолидације власти, Милош је подстакао Маршали пашу да се Петар Молер и Карађорђевог војвода Радич Петровић удаве на Калемегдану 1816. Исте године Милош је наредио и убиство у црквеној јерархији. Једини Србин у јерархији био је епископ шабачки, Меле(н)тије Никшић (1780-1816). Као човек близак Карађорђу, он се није свидео Милошу, и чим је посумњао у њега наредио је свом поузданику Марку Штитарцу да га задави, јуна 1816. Тако је завршио први српски епископ обновљене Србије, задављен од вође Другог српског устанка.

Наредне, 1817. године, избила је буна кнеза Симе Марковића, који је изручен турском паши. Овај га је погубио, а кнез Милош се побринуо да буде убијен још један од вођа ове буне, Павле Цукић. У јулу исте године, Карађорђе је прешао у Србији с намером да ди-

1 Радош Љушић, *Вожд Карађорђе*, том 1, Удружење за српску повесницу, Београд 2000, стр. 147.

2 *Ibid*, стр. 29.

3 Из чланка Чедомиља Мијатовића у *Енциклопедији Британици*. Chedomille Mijatovich, “Karageorge”, Encyclopedia Britannica, Eleventh Edition, London 1911, on line edition, <http://66.1911encyclopedia.org/K/KA/KARAGEORGE.htm>

гне устанак, а Милош је послао момке који су организовали његово убиство.

Буна против Милоша избила је 1821. Када је угушена, убијен је њен вођ Марко Тодоровић Абдула. Наредна буна против самовоље кнеза Милоша, Ђакова буна, избила је, јануара 1825. Ову буну Милош је у крви угушио. Чарапићева буна избила је 1826. године. Вође ове буне похватане су на Авали и поубијане, а писцима летака против кнеза Милоша П. Радосавкићу и Мих. Берисављевићу биле су одсечене руке и део језика. “Округност кнежевих органа и овом приликом је била ужасавајућа”,⁴ закључио је о томе В. Стојанчевић. За разлику од Карађорђа, који је убијао из јарости и психичке неуравнотежености, Милош се у убиствима ограничио на политичке разлоге, превасходно на очување сопствене власти.

Убиство кнеза Михаила, 29. маја/10. јуна 1868. у Кошутњаку не спада у политички екстремизам, јер су политичке побуде биле у другом плану. Заверу су организовали банкротирани трговци и осуђеници, на челу са београдским адвокатом Павлом Радовановићем. Умешаност политичке опозиције никада није доказана, али је постојала атмосфера, коју су створили либерални кругови, да је кнез Михаило препрека за даљи развој Србије и њено територијално увећање.

Политички екстремизам као јасно уобличена појава јавља се тек 1880-их година. У Србији нису постајале политичке струје све до Светоандрејске скупштине 1858, када се јасно испољила либерална политичка струја. Странке као политичке организације, са унутрашњим устројством, органима, одборима, програмом и независним финансијама појавиле су се у Србији тек 1881. Тада се образују три странке: радикали, напредњаци и либерали. Стварањем странака настају услови за политички екстремизам.

Напредњаци су, током осамдесетих година, уживали личну подршку владара. Када су дошли на власт 1880, од њих се у народу очекивало много, али финансијска афера Бонту и склоност да се влада користи неуставним средствима довели су до велике омразе према њима. Политичком екстремизму кумовао је владар Србије кнез/краљ Милан Обреновић који је настојао да држи на власти људе који су му били лично блиски независно од тога да ли су уживали подршку већине посланика у Скупштини. Тако је, у раздобљу од 1880. до 1887, Милан Обреновић одржавао на власти пет влада, од

4 Владимир Стојанчевић, “Други српски устанак 1815. и прва владавина кнеза Милоша Обреновића (до 1830)”, у: *Историја српског народа*, књ. V-1, Српска књижевна задруга, Београд 1994, стр. 113.

које су четири биле чисто напредњачке, а једна састављене од краљу оданих људи.

До прве велике напетости између странке са највећом популарношћу – радикала, и владе, која се састојала од краљевих пријатеља, дошло је 1883, за владе Николе Христића. Ова влада имала је одмах да се суочи са побуном у Тимоку, где је у октобру/ новембру избила Тимочка буна, коју су организовали радикали. По угушењу буне, у окрузима око Књажевца образован је преки суд који је заседао у Зајечару укупно 33 дана до 4/16. новембра. Суд је имао 819 оптужених, од тога је 94 осудио на смрт, 567 на робију, а 68 на затвор.⁵ Над 20 оптужених извршена је смртна казна, а један се убио у затвору, док су остали осуђени на смрт помиловани или су били раније побегли. Од двадесеторице стрељаних 6 су били бивши народни посланици (двојица од њих били су и свештеници), тројица председници општина, један кмет и један учитељ.⁶ Тимочка буна довела је до потпуног суспендовања парламентарног и страначког живота у Србији. Страначка штампа либерала и радикала је забрањена, а руководство радикала је похапшено у Београду 25. и 26. октобра/6. и 7. новембра, осим председника Николе Пашића, који је побегао у иностранство.

Радикали су, после дугог чекања, напokon дошли на власт 1/ 13. јуна 1887, када је образована коалициона радикалско-либералска влада на челу са Јованом Ристићем. Незадовољство према напредњацима гомилало се годинама и сада је нашло израз у такозваном “народном одисају”. Краљ је морао да узме напредњаке у заштиту јер је против њих током либералско-радикалске владе дошло до великог прогона. Вођа напредњака Милутин Гарашанин прошао је још и најбоље, само са сломљеним прозором. Када су напредњаци побројали своје жртве, нашли су 149 убијених током 1887. и још толико злостављаних, чему треба додати и паљевине и разарања. Напредњаци су линчовани, премлаћивани коцем, а понегде и натицани на ражањ. У алексиначком округу напредњаци су бичевани и јахани као коњи, што је брзо постала “једна од најомиљенијих забава приликом хајке на напредњаке”.⁷ Овај први велики

5 Живан Живановић, *Политичка историја Србије*, књига друга: *Од прогласа независности Србије до абдикације краља Милана*, Геца Кон, Београд 1924, стр. 260.

6 Јаша Продановић, “Тимочка буна”, у: *Енциклопедија српско-хрватско-словеначка*, том IV, Библиографски завод, Загреб 1929, стр. 803.

7 Сл. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, део II, БИГЗ, Београд 1990, Сабрана дела, књига 5, стр. 321; Поименичан списак убијених напредњаки

прогон напредњака вршен је махом по унутрашњости, а у Београду није изазвао реакцију као прогон из 1889. Како примећује Живан Живановић, “по примитивном схватању сеоскога света, многи је налазио за допуштено и оправдано, да се лично, сам или у друштву, јавним нападом или мучком паљевином, разрачуна са својим бившим кметом, послаником или попом, за ово или оно, или просто за то, што би они били напредњаци”.⁸

Напредњаци су наставили да броје своје мртве и у наредним годинама и када се збир жртава попео на скоро 400, објавили су поименични списак убијених. Из списка се види да су сеоски и општински службеници били на мети освете, али и да мањи део жртава може да се припише хајдучији, а не само политичком прогону. Међу убијенима било је и најмање 14 тадашњих и бивших кметова, 18 тадашњих и бивших председника општина, 2 општинска пандура, 3 свештеника, 2 бивша посланика и један актуелни народни посланик. Да је овај прогон био веома суров, јасно је на основу објављених података који показују да су у два случаја убијене целе

Година	Број мртвих
1887.	149
1888.	31
1889.	57
1890.	61
1891.	15
1892.	20
1893.	23
1894.	9
1895.	13
1896.	6
УКУПНО 1887-1896.	384 ⁹

породице, укључујући и децу, као и да је међу жртвама било и бар дванаест жена и десеторо деце.

У приказаној табели даје се преглед убијених напредњака у десетогодишњем раздобљу од 1887. до 1896.

Имајући у виду опсег прогона напредњака у наведеном раздобљу, десетлеће од 1887. до 1896. би могло да се назове десетлећем политичког прогона напредњака. Парадоксално је да су у овом раздобљу политичког прогона сами напредњаци били повремено на власти. Необично је и то да прво раздобље демократије у Србији од 1889. до 1893. пада усред “народног одисаја”.

су објавили десет година касније: *Бели Орао, илустрирани календар за просију 1897 годину*, стр. 51-53.

- 8 Живан Живановић, *Политичка историја Србије*, књига друга, Геца Кон, Београд 1924, стр. 326.
- 9 Цео списак за 1887-1896. објављен је у: *Бели орао, илустрирани календар за просију 1897. годину*, стр. 51-55. Ова табела је први пут објављена у: Слободан Г. Марковић, *Гроф Чедомиљ Мијајковић. Викторијанац међу Србима*, Досије и Правни факултет, Београд 2006, стр. 172.

Екстремизам њочейком ХХ века

Нови облик политичког екстремизма био је Мајски преврат, у којем је учествовало око 120 официра и неколико политичара. На челу старијих завереника стајао је пуковник Александар Машин (1857-1910), а на челу млађих Драгутин Димитријевић Апис (1876-1917). У раним јутарњим часовима, 29. маја/11. јуна 1903, убијено је 16 људи у Београду. Међу њима су били краљ Александар и краљица Драга Обреновић, председник владе Димитрије Цинцар-Марковић (1849-1903), министар војни Милован С. Павловић, командант Дунавске дивизије, двојица краљичине браће, као и неколико завереника и гардиста. Сам краљ, а посебно краљица убијени су на дивљачки начин, а њихова гола тела бачена су кроз прозор. У Србији је дошла на власт нова династија Карађорђевића, а нови владар морао је, у наредне три године, да дели власт са војним завереницима.¹⁰ Мајски преврат представља први случај у новијој историји Србије у коме је део војске извршио државни удар. Разуме се да је сам удар оправдан ако се узме у обзир да је краљ Александар Обреновић самовољно владао и више пута суспендовао устав. Међутим, сам чин, а посебно начин, убиства не може се оправдати вишим интересима.

Као последица Мајског преврата, у Србији су се појавили официри завереници као моћан вануставни фактор. Они су држали знатну моћ у својим рукама до 1906, када су, под снажним притиском Британије, били присиљени да прихвате да се пензионише пет њихових најистакнутијих чланова. И после тога завереници су играли значајну улогу. Тако су успели да, на основу лажних навода, издејствују хапшење свог најагилнијег противника, бившег генералштабног капетана Милана Новаковића, 25. августа/7. септембра 1907, а затим и да испослују да он буде убијен у затвору Управе вароши Београда 16/29. септембра, заједно са жандармеријским официром Максимом Новаковићем.¹¹ Убиство је изазвало велике демонстрације у Београду.¹²

У очима Европе и света, Мајски преврат је оставио веома лошу слику о Србији. Она је изгледала као земља краљеубица и поли-

10 Драгиша Васић, *Девейистіо ѡрећа (Мајски ѡреврај)*. Прилози за истіорију Србије од 8. јула 1900. до 17. јануара 1907, Београд 1925; Slobodan G. Markovich, *British Perceptions of Serbia and the Balkans, 1903-1906* (Paris: Dialogue, 2000), стр. 58-62.

11 Драгиша Васић, *Девейистіо ѡрећа*, стр. 171-196.

12 Васа Казимировић, *Црна рука, Личности и дођајаји у Србији од ѡреврата 1903. до Солунског ѡроцеса 1917*, Призма, Крагујевац 1997, стр. 221-228.

тичких екстремиста који су дошли на власт крвавим превратом. И пре догађаја из маја 1903, Србија је имала имиџ земље атентатора. Познати викторијански новинар Вилијам Томас Стед, написао је о Србији следеће редове, неколико година пред Мајски преврат: “Мала краљевина која лежи између Аустрије и Русије, са ривалским династијама и незадовољеним амбицијама. У Србији убиство се већ дуго сматра као један од природних и готово неопходних политичких метода.”¹³

Млађи завереници, на челу са Аписом, основали су 1911. године удружење *Уједињење или смрт*, тајно револуционарно друштво, које је требало да се користи терористичким средствима у циљу уједињења свих Срба. Ово удружење било је познато у јавности као Црна рука. Димитријевић је 1913, као пуковник постао шеф Обавештајног одељења Генералштаба. Он је био својеглав човек, који је многе ствари радио на своју руку. Налазећи се на челу једне тајне организације и једне обавештајне службе, Димитријевић је знао да се спрема терористичка акција босанских студената у Сарајеву. Да ли им је и сам дао подршку, не може се поуздано утврдити.¹⁴ По једној варијанти, Апис је покушао да спречи атентат, али ни она се не може сасвим поуздано доказати. Друга револуционарна организација, Млада Босна, извела је атентат на аустроугарског престолонаследника Фрању Фердинанда 28. јуна 1914. Пре тога млади револуционари Срби и Хрвати извели су чак пет атентата на званичнике Монархије у раздобљу 1910-1914.

Атентат је, по свим расположивим подацима, био изворно дело српске револуционарне омладине из Босне, и о њему чланови српске владе нису ништа знали. Међутим, посредна умешаност Димитријевића и двојице чланова Црне руке довела је до серије оптужби према држави Србији да је она изазвала рат, посебно у немачким и аустријским круговима између два светска рата. Оптужбе да је Краљевина Србија изазвала Први светски рат толико су се умножиле да је велики присталица уједињења јужних Словена, британски професор Роберт Вилијам Ситон-Вотсон сматрао за потребно да одговори на њих. Зато је написао књигу 1926. којом је узео у одбрану Србију.¹⁵

13 W. T. Stead, “Character Sketch. Ex King Milan of Servia“, *The Review of Reviews*, vol. 20 (1899), стр. 138.

14 cf. Ситон-Ватсон, *Сарајево. Сџугија о узроцима свейскоџ рајџа*, Нова Европа, Загреб 1926, стр. 94-96.

15 Ситон-Ватсон, *op. cit.*. Велику штету Србији је нанео чланак Љубе Јовановића, објављен у руском емигрантском алманаху *Крв словенсийва*. Чланак је добио међународну познатост када га је цитирала Мери Дарам 1924.

Политичка убиства владара нису, ни у ком случају, била ограничена на Србе. Владимир Дедијер даје списак главних политичких убиства у свету од 1792. до 1914. На њему се налази 89 имена. Само у раздобљу од 1893. до 1902. убијено је 15 истакнутих личности, а међу њима и пет председника и три крунисане главе. Између осталих убијени су и Карно (Marie-François-Sadie Carnot, 1837-1894), председник Француске, Кановас дел Кастиљо (Antonio Cánovas del Castillo, 1828-1897), премијер Шпаније, председници САД, Уругваја, Гватемале и Доминиканске Републике, персијски шах, краљ Умберто (1844-1900) у Италији, и аустроугарска царица Јелисавета (†1898).¹⁶ Упркос томе, Срби су после атентата у Сарајеву изгледали као дивал народ склон убиству владара. Овај је стереотип посебно ширен у јавности Немачке и Аустро-Угарске.

Међурајно раздобље

У међуратној Југославији носиоци политичког екстремизма били су сепаратистички покрети и комунистичке групе: усташе, ВМРО и комунистичка терористичка организација Црвена правда. Црвена правда је настала у Загребу након забране Комунистичке партије Југославије. Она је поставила себи за циљ да индивидуалним терором ради на укидању Обзнане. У том циљу организовала је низ атентата. Априла 1921. покушан је неуспео атентат у Београду на Милорада Драшковића. Три месеца касније Алија Алијагић, активиста Црвене правде, убио је министра Драшковића у Делницама.¹⁷ После успелог атентата, полиција Краљевине СХС појачала је притисак на активисте илегалне Комунистичке партије, и у тим прогонима ликвидирани су бројни чланови КПЈ.

Једно политичко убиство обележило је унутрашњу динамику прве Југославије. Етничке напетости између Срба и Хрвата пренеле су се и у парламент. Напетости између посланика Хрватске сељачке странке Стјепана Радића и посланика Радикалне странке достигле су врхунац почетком 1928. Крајем фебруара дошло је и до туча посланика. Врхунац напетости наступио је 20. јуна, када је говорио посланик радикала Пуниша Рачић, из Васојевића. Њему је посланик ХСС-а др Пернар добацио да је опљачкао беговска има-

и 1925. године у познатим часописима *Foreign Affairs*, *Contemporary Review*, *Die Kriegsschuldfrage*. Она је била позната британска путница по Балкану и агитаторка против Србије после 1903.

16 Vladimir Dedijer, *The Road to Sarajevo* (London: Macgibbon & Kee, 1967), стр. 449-451.

17 Rodoljub Čolaković, "Crvena pravda", *Enciklopedija Jugoslavije*, том 2, Jugoslovenski leksikografski zavod, Zagreb 1956, стр. 501.

ња. На то је Рачић извукао револвер и погодио пет посланика Хрватске сељачке странке. Ранио је посланике Ивана Пернара и Гранђу. Поред тога ранио је и Ђуру Бесаричека, који је ускоро умро, Стјепана Радића и његовог брата Павла Радића, који је умро у болници. Од компликација од ране Стјепан Радић умро је у Загребу 8. августа.¹⁸ Последица овог атентата била је даља ескалација међуетничких напетости што је нагнало краља Александра да 6. јануара 1929. заведе диктатуру.

И сам краљ Александар пао је као жртва политичког екстремизма мотивисаног међунационалном мржњом. На почетку посете Француској, краљ Александар је убијен у Марсеју, 9. октобра 1934, од стране хрватске усташке организације, уз садејство бугарских терориста из ВМРО-а, који су се борили за припајање вардарске Македоније Бугарској.

Црвени терор

Бројни злочини извршени током Другог светског рата, најкрвавијег рата у светској историји, били су израз политичког екстремизма, али би захтевали посебну обраду. Овде ћемо се задржати на политичком екстремизму насталом после уласка комунистичких снага у Србију, када почиње раздобље црвеног терора. Овај терор манифестовао се већ током постојања такозване Ужичке совјетске републике, када је најпре на најсвирепији начин мучен, а затим убијен и Живојин Павловић, писац *Биланса совјетског термидора*, прве жестоке критике совјетског поретка међу Србима. У припремама, мучењу и убиству учествовало је цело руководство КПЈ.¹⁹

Талас црвеног терора обновљен је у лето 1944. у Црној Гори и Србији, а затим је у пролеће 1945. дошао и до Хрватске и Словеније. Неутрални истраживачи процењују ове злочине на око 100.000 убијених,²⁰ док антикомунистички аутори говоре о чак 300.000 жртава. За сада се чини да је нижа бројка поузданија, али она не укључује терор извршен над немачком националном мањином. Од овог броја, до 10.000 је убијено само у Београду,²¹ а на хиљаде по

18 Милан Марјановић, *Свијетан Рагић*, Југо-исток, Београд 1937, стр. 172-178.

19 в. Слободан Гавриловић, *Живојин Павловић. Између догме и кришике. Биографија*, Графокард, Београд 2001; Слободан Гавриловић, *Архивска зраћа о Живојину Павловићу*, Историјски архив, Ужице 2001.

20 John R. Lampe, *Yugoslavia as History: Twice there was a country* (Cambridge: CUP, 2000), стр. 227.

21 Интервју мајора Озне Милана Трешњића часопису *Круж*, бр. 8 (1999), стр. 66. Cf. Srđan Cvetković, “Divlja čišćenja u Beogradu 1944”, *Hereticus* vol. V, No. 1 (2007), стр. 84-85.

разним српским градовима. Око 30.000 људи убијено у збегу, међу којима су само мањину чиниле усташе. Већи део ових жртава пао је у Блајбургу и Кочевском Рогу у мају 1945.

Одмах по уласку комунистичких снага у Београд, генерали Коча Поповић и Пеко Дапчевић су изјавили да правда “укључује освету”.²² Оваквим изјавама подстицан је “етос одмазде”, како је то приметио Иван Јанковић.²³ Када је на насловној страни *Полиџике* 27. новембра 1944, објављен списак од 105 особа које су стрељане одлуком Првог корпуса НОВЈ, страх се још више раширио Београдом, јер је постало извесно да су гласине о хиљадама стрељаних неистомишљеника биле тачне. Три недеље раније, књижевник Марко Ристић објавио је напис на насловној страни *Полиџике*. Он се заложиио да се направе два инвентара: “инвентар моралне лепоте (несебичности, хероизма и свести), и инвентар страха и срамоте”. О овом другом инвентару Ристић је приметио следеће: “На то нас обавезује и будућност и наша и наше деце. Јер неуклоњени издајник је квасац будућег издајства, а некажњени злочинац подстрек за будућа злочинства. Нема, не може да буде слободе народа, ни јединства, ни мира ни среће, без потпуног, немилосрдног уништења издајничке реакције, без правде која, како су то рекли Коча Поповић и Пеко Дапчевић, ‘обухвата освету’, ‘укључује освету’, – без насилне смрти фашизма.”²⁴ Ристић је овим текстом само описао оно што се већ догађало у Београду – масовно стрељање припадника бивших режима, које је однело према садашњим, још увек непотврђеним, проценама до десет хиљада живота.

Терор вршен током 1944/1945. имао је четири нивоа:

1. најекстремнији облик била је физичка ликвидација од стране Озне,

2. други ниво представљала су јавна суђења на тзв. судовима српске националне части,

3. трећи ниво чинили су цивилни и војни судови, у којим је тужилац имао готово статус судије,

4. четврти ниво представљала је плански створена атмосфера страха, која је имала за циљ да све представнике грађанске класе преплаши на смрт и обесхрабри их да врше било какву политичку

22 *Полиџика*, 28. октобар 1944.

23 Иван Јанковић, *Смрт у њрисусиџу власиџи. Смртна казна у Јуџославији и свеиџу*, Истраживачко-издавачки центар ССО Србије, Београд 1985, стр. 174.

24 Марко Ристић, “Смрт фашизму – слобода народу!”, *Полиџика*, 5. новембар 1944, стр. 1.

акцију. Део ове атмосфере чинило је и брисање “буржоаских елемената” из бирачког списка. За изборе за Уставотворну скупштину новембра 1945, 253.108 бирача је избрисано из бирачких спискова.²⁵

Током 1946-1947, када се војно-полицијски апарат Брозове власти, сада већ испуњен масовним убицама, борио за консолидацију власти, убијено је више хиљада грађана од стране УДБ-е, док је више десетина хиљада ухапшено.²⁶ Терор на селу присилио је 250.000 сеоских домаћинстава да уђу у задруге током 1949. До јуна 1950. преко 400.000 сеоских домаћинстава, која су држала 28% обрадиве земље, била су присиљена претњама смрћу да уђу у задруге.

Прогон је захватио и мањине, а посебно Немце, Турке, Италијане и Албанце. Према подацима Радне групе за документацију немачких иселјеника о геноциду над немачком мањином у Југославији од 1944. до 1948, од октобра 1944. до јуна 1945. убијено је 9.500 Немаца. Од 12.000 депортованих у СССР у то време, тамо је умрло 2.000. Чак 170.000 Немаца, од беба до стараца, смештено је у концентрационе логоре, а од њих је тамо од глади и несузбијаних епидемија страдало 51.000. Око 40.000 жртава документовано је именом и презименом у делу *Злочини над немачким сјановништвом у Југославији*.²⁷

Када су у питању Италијани у Далмацији и Италијани и Истријани у Истри, према њима је примењена политика етничког чишћења. Овом политиком протерано је око 250.000 Италијана и Истријана, у акцији која је трајала од 1945. до раних педесетих година.

Рачунајући и жртве мањина, Брозов терор однео је, дакле, у раздобљу од 1944. до раних педесетих, близу две стотине хиљада жртава, које су физички ликвидирани. Ако се овоме дода и број протераних, онда се приближавамо броју од једног милиона. Додамо ли и жртве колективизације на селу, долазимо до збира од неколико милиона људи који су били предмет Брозовог терора. Комунистички терор у Југославији био је део глобалног терора који су комунисти спроводили широм света, у свим земљама у којима су дошли на власт. *Црна књига комунизма* представља анализу комунистичких злочина из пера групе угледних француских историчара. Она показује да је на светском нивоу број жртава комунистичког терора достигао скоро сто милиона људи током XX века, а од тога

25 Slobodan Markovic, “Communist ‘Liberation’ and New Order in Belgrade”, *The South Slav Journal*, vol. 24, No. 3-4 (Autumn-Winter 2003), стр. 1-15.

26 John R. Lampe, *op. cit.*, стр. 238.

27 *Геноцид над немачком мањином у Југославији 1944-1948*, Друштво за српско-немачку сарадњу, Београд 2004, стр. 5.

65 милиона жртава у Кини, и 20 милиона жртава у СССР-у. Аутори су проценили број жртава у Источној Европи на један милион.²⁸

Нови талас прогона обухватио је неподобне чланове партије после сукоба Броз-Стаљин. Од почетка 1948. до краја 1951. године из партије је искључено 19,52% чланова или у апсолутним бројкама 102.168. Од тога 55.663 су означени као информбировци или коминформовци.²⁹ Међу ухапшенима било је 1.722 официра УДБ-е, и између 4 и 7 хиљада официра војске.³⁰ Званично је Партија признала хапшење 16.000 људи, мада је стваран број свакако већи. Већ 1953. Александар Ранковић је признао да је готово половина од 36.000 формалних хапшења била неоправдана. Међутим, он сматра да је број приведених и ухапшених био знатно већи од званичног. По једној процени, само у Хрватској овај број је износио 22.000.³¹

Колико је монструозан био злочин Брозовог режима, види се по томе да он није презао од тога да користи предратне затворе, затворе Гестапоа, па чак и бивше усташке логоре да би у њих смеистио политичке противнике. Затворени информбировци, на пример, смештани су у Сремску Митровицу, логор на Бањици и злогласну Главњачу, а ухапшени официри држани су у Јасеновцу.³² Створен је и југословенски Гулаг – Голи Оток, јула 1949.

После састанка Броз – Хрушчов у Београду маја 1955, дошло је до постепеног преласка тоталитарног поретка у ауторитарни. Режим југословенских комуниста више није био заснован на концентрационим логорима, али је задржан војно-полицијски апарат и разграната тајна полиција, која је остала до краја главни стуб Брозове власти. Преко апарата Службе државне безбедности – СДБ³³ контролисано је становништво Југославије. СДБ је деловао и у иностранству и стајао је иза бројних нерасветљених убиства у кругу

28 Stéphane Courtois et al., *Crna knjiga komunizma*, Golden marketing, Zagreb 1999, стр. 12.

29 Ivo Banac, *Sa Staljinom protiv Tita. Informbirovski rascjepi u jugoslovenskom komunističkom pokretu*, Globus, Zagreb 1990, стр. 149.

30 *Ibid*, стр. 155, 157.

31 John Lampe, *Yugoslavia as History. Twice there was a Country* (Cambridge, New York: Cambridge University Press, 2000), стр. 252-253.

32 Ivo Banac, *op. cit.*, стр. 232.

33 Тајна војна полиција најпре је образована као Одељење за заштиту народа – Озна, и постојала је под тим именом од маја 1944. до 1946, када је преименована у Управу државне безбедности – Удбу. Од 1964. УДБА је преименована у Службу државне безбедности СДБ. Озна и Удба биле су до средине 1952. војне формације без икаквог законског надзора. *Cf. Popularna enciklopedija*, БИГЗ, Београд 1976, стр. 1151.

вима политичке емиграције, нарочито у позним шездесетим и седамдесетим годинама.³⁴

Мрежа СДБ-а мерила се десетинама хиљада сарадника. Иван Бешлић, хрватски емигрант из БиХ, објавио је 2003. књигу *Чувари Југославије*, која се бави СДБ БиХ од 1970. до 1990. У овом раздобљу списак укључује 7.000 сарадника и то само за БиХ. У тренутку распада земље, број досијеа у СДБ-у достигао је монструозну цифру од једног милиона. Са таквом тајном службом било је могуће угушити било који опозициони покрет и продрети и у најмању опозициону групу.

Закључак

Током XIX века главни извор екстремизма у Србија био је борба између владара и опозиције за политичку моћ. До 1839. основа овог сукоба била је у хтењу владарâ да сачувају апсолутну власт и жељи политичких угледника да апсолутизам замене олигархијом. У овоме су политички угледници и успели за владавине тзв. “уставобранитеља”, који су на основу Устава из 1838. завели у Србији олигархију. На Светоандрејској скупштини 1858, јавио се либералан покрет у Србији и почела је борба за демократију. Овај покрет победио је 1888/1889, када је усвојен веома либералан устав. Устав је био веома кратког века, јер га је краљ Александар Обреновић суспендовао 1893. Овај покрет је поново победио после Мајског преврата, када је донет Устав из 1903. Демократија је консолидована 1906, када су цивилне власти преузеле контролу над војском. Ово друго раздобље демократије у Србије трајало је све до Првог светског рата и аустро-немачке окупације.

У другом раздобљу, између двају светских ратова, извор политичког екстремизма постају међунационални односи, а посебно македонско и хрватско питање. После убиства браће Радић, краљ Александар Карађорђевић је био принуђен да заведе диктатуру у Југославији (1929-1931), што је само накратко смирило страсти. На крају је и сам краљ пао као жртва политичког екстремизма, када су га убили терористи из ВМРО-а и усташког поретка, 1934.

У трећем раздобљу, од 1944. до 1990, извор политичког екстремизма у Југославији била је тоталитарна комунистичка идеологија. Сви који нису припадали овој идеологији, као и они који нису прихватили званично тумачење ове идеологије, нашли су се на мети политичког екстремизма.

34 Радован Калабић, *Српска емиграција*, Београд – Њујорк 1995, стр. 201-314.

У првом раздобљу напредњаци страдају и када су на власти, што показује ограничену моћ државног апарата. У другом раздобљу, држава узвраћа на нападе терориста, али гину један министар и један владар. У трећем раздобљу држава прогони, а прогоњени то само могу да пасивно прате. Посебност овог раздобља је да је држава постала свемоћна. То је глобална појава. Са техничко-технолошким развојем расла је и моћ државног апарата и његова способност да брзо реагује, што је достигло врхунац у тоталитарним порецима XX века – комунизму и фашизму.

Сва три раздобља показују да је политички екстремизам био веома заступљен у новијој историји Србије. Разуме се да би упоредна анализа показала веома слично стање и у свим другим балканским земљама, а и у многим централноевропским зељама.

У овом чланку није обрађен политички екстремизам у његовој свеукупности, већ само његов најстрашнији облик – физичка ликвидација. Ако би се узео мање страшан облик – репресија, онда би тема овог чланка постала преширока, јер не би било године у новијој историји Србије без примера политичке репресије власти према противницима.

Slobodan G. Markovic

“EXTREMISM IN SERBIAN POLITICAL TRADITION”

Summary

In the paper one can find historical review of the most radical form of political extremism in Serbia – political murder. Three distinctive periods have been identified in this respect. In the first (during the nineteenth century) the most common source of political extremism was ruler. In the period between two world wars inter-ethnic tensions became the main source of political extremism. Finally, in decades after the Second World War political extremism was based on totalitarian communist ideology. Special attention has been given in the paper to the main episodes of political extremism in Serbia including: impulsiveness of Karageorge, political murders by Prince Milosh, the Rebellion of Timok, “People’s Revenge” since 1887, The May Coup, the Sarajevo Assassination, murder of MPs of the Croatian Peasant Party, and red terror after 1944.

Key words: Extremism, Serbia, political murder, red terror